

UOT 94 (479.24)

X.M.Məmmədov¹, N.Z.Məmmədov²
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti¹
Bakı Dövlət Universiteti²
khagani.mammadov@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ ŞƏRQ DÜNYASININ İLK DEMOKRATİK DÖVLƏTİDİR

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Qafqaz İslam Ordusu, Nuru Paşa, milli dövlət, dövlət quruculuğu, demokratik respublika, parlament*

Məqalədə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı obyektiv və subyektiv tarixi şərait, Nuru Paşanın komandanlıq etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun Bakının azad edilməsi uğrunda mübarizəsi araşdırılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirləri tədqiq edilir və ümumiləşdirilir.

X.M.Мамедов, Н.З.Мамедов

AZƏRBAYDŽANSKAJA DEMOKRATİČESKAJA RESPUBLİKA – PƏRVAJA DEMOKRATİČESKAJA RESPUBLİKA V VOİTOČNOM MİRE

Ключевые слова: *Азербайджанская демократическая республика, Кавказская исламская армия, Нури Паша, национальное государство, государственное строительство, демократическая республика, парламент*

В статье рассматриваются объективные и субъективные исторические условия создания первого демократического государства – Азербайджанской Демократической Республики на востоке и борьбы за освобождение Баку Кавказской исламской армией под командованием Нури Паши. Изучаются и обобщаются деятельность и фундаментальные меры Азербайджанской Демократической Республики в процессе формирования демократического государства и национальных традиций государственности в сложных социально-политических условиях.

Kh.M.Mammadov, N.Z.Mammadov

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC IS THE FIRST DEMOCRATIC REPUBLIC IN THE EASTERN WORLD

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, the Kafkaz Islamic Army, Nuru Pasha, a nation-state, state building, a democratic republic, a parliament*

The article deals with the objective and subjective historical conditions for the establishment of the first democratic state – Eastern part of Azerbaijan Democratic Republic and the defense for the liberty of Baku by the Caucasian Islamic Army under the leadership of Nuru Pasha. The activity and fundamental measures of the Azerbaijan Democratic Republic are being studied and summarized in the process of forming a democratic state and national traditions of government in difficult socio-political conditions.

Giriş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır” [8].

Beş minillik dövlətçilik tarixinə malik olan Azərbaycan xalqının müstəqillik və dövlətçilik ənənələrinin möhkəmləndirilməsi uğrunda aparılan mübarizə tarixinin və onun qəhrəmanlıq epopeyasının zəngin dövrləri və mənalı səhifələri çoxdur. Xalqımızın və tariximizin belə şərəfli dövrlərindən biri də 1918-1920-ci illəri əhatə edən və cəmi 23 ay yaşayan, Şərq dünyasında ilk Demokratik Respublika olan və Avropa ölkələrinin demokratik prinsiplərini özündə əks etdirən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixidir. Cümhuriyyətin yaranma tarixinə yüksək qiymət verən xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bizim vaxtilə itirilmiş dövlətçiliyimizi bərpa etdi..., xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu... Xalqımızın böyük insanları “İstiqlal Bəyannaməsi”ni elan edərək müstəqilliyimizin əsasını qoydular” [1].

“İstiqlal bəyannaməsi” ilə həyata vəsiqə alan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrini bərpa etdi, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinə, irqi, milli, dini, sinfi və digər sosial bərabərsizliklərin ləğvinə, sivilizasiyalı dövlətlərin inkişaf etmiş demokratiyasından istifadə edilməsinin həyata keçirilməsinə əsaslı şərait yaratdı.

Heydər Əliyev demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi ciddi tədbirlər sayəsində bütün dövlətçilik atributları – öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan müstəqil, suveren bir dövlətə çevrildi” [2, s.13].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması olduqca mürəkkəb tarixi şəraitdə, gərgin daxili və beynəlxalq vəziyyətdə baş vermişdir. XX əsrin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycan xalqının intellektual ziyalı və maarifçi potensialı yaranıb formalaşmışdır. “Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev,

Cəlil Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri xalqımızda milli şüurun oyanmasında, inkişaf etməsində, milliliyin yüksəlməsində böyük xidmətlər etmişdilər” [1]. Xalqın milli şüurunun oyanmasında böyük rol oynayan bu insanlar müstəqillik uğrunda aparılan mübarizənin əhəmiyyətini bilərək yaranmış əlverişli tarixi şəraitdə düzgün addım atdılar: “...Birinci dünya müharibəsinin sona çatması, rus çarizminin süqutu, Rusiyada Oktyabr inqilabı və ondan sonra yaranmış gərgin vəziyyət..., Cənubi Qafqazda siyasi qüvvələrin qızğın fəaliyyəti – bunların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması üçün əlverişli şərait təmin etmişdi...” [1].

Cümhuriyyəti yaratmaq üçün xalqımızın ziyalılar dəstəsi yetişmişdi ki, onlar da Seymin süqutu zamanı böyük tarixi missiyanı öhdələrinə götürdülər və xalqımızın həyatında tarixi hadisə olan 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratdılar. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, İstiqlal Bəyannaməsinin elan olunması böyük zəka, uzaqgörənlik, cəsarət, iradə, qəhrəmanlıq tələb edirdi. Bizim dəyərli siyasi xadimlərimiz həmin gün bu tarixi addımı atdılar” [5, s.391].

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Müasir Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa edərək, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisi kimi onun bayrağını, gerbini, himnin qəbul etmişdir. İstiqlal Bəyannaməsinin elan edildiyi 28 may günü hazırda Respublika Günü kimi qeyd olunur” [7].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımızın qarşısında ən böyük xidməti ondadır ki, o, özünün qısa müddətli fəaliyyəti dövründə Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi, xalqın milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, onun öz müqəddəratını təyin etməyə qadir olduğunu sübut etdi.

Bəs Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hansı tarixi şəraitdə və necə yaranmış, onu reallaşdıran amillər və şərtlər necə meydana gəlmişdir? Əsarət altına salınmış türk-müsəlman xalqlarının milli mənlilik şüurunu və qədim dövlətçilik ənənələrini məhv etmək siyasəti yeridən Rusiya imperiyası öz çirkin məqsədlərini və qəddar siyasətini həyata keçirmək üçün Azərbaycan ərazisində XX əsrin əvvəllərində gah köçürmə siyasəti tətbiq edir, gah ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti yeridir, gah da qanlı erməni-müsəlman qırğınları təşkil edirdi. Çar Rusiyasının milli-müstəmləkəçilik siyasətinin ən dəhşətli sınaq meydanına çevrilən Azərbaycan [10, s.8] dözülməz ağırlara və dəhşətli qırğınlara sinə gərir və zaman-zaman müstəqillik uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. Xüsusilə, XX əsrin əvvəllərində türkləşmək, çağdaşlaşmaq və islamlaşmaq ideyalarının genişlənməsi və milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi Azərbaycan xalqının milli oyanış və milli özünüdərk şüurunu xeyli artırır, müstəqil dövlət yaratmaq ideyasını qüvvətləndirirdi. Bu istiqamətdə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi fikir nümayəndələrinin böyük rolu və

xidmətləri olmuşdur. "...Xalq Cümhuriyyətinin yaratıcıları – M.Ə.Rəsulzadə, F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, H.B.Usubbəyov, H.B.Ağayev, ilk Milli Şuranın bütün üzvləri, Cümhuriyyət hökumətinin üzvləri Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstəriblər" [1].

Azərbaycan xalqının əsrlər boyu azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə duyğularına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: "Dövlət müstəqilliyi bizim əziz nemətimizdir... Əgər XX əsrin əvvəlində xalqımız milli azadlıq, dövlət müstəqilliyi yolunda böyük bir addım atıbsa, XX əsrin sonunda dövlət müstəqilliyinə tam nail olubdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bizim tarixi nailiyyətimizdir" [4, s.311].

Rusiyada 1917-ci ildə fevral inqilabının qələbəsi üç yüz illik Romanovlar səltənətinə son qoydu və imperiya ərazisində demokratik hərəkatlara geniş meydan verdi, bununla da ayrı-ayrı millətlərin azadlıq hərəkatının yüksəlişinə əlverişli şərait yarandı. Azərbaycanın ictimai-siyasi, milli-demokratik və inqilabi-demokratik həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi və bu proses getdikcə daha önəmli xarakter almağa başladı. 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər 1918-ci ilin yanvarında Müəssisələr məclisinə topladılar. Cənubi Qafqazdan seçilən nümayəndələr Petroqrada gedə bilmədilər. Buna görə də onlar Tiflisdə Transqafqaz Seyminə topladılar. Transqafqaz Seymində türk-müsəlman fraksiyasını 44 deputat təmsil edirdi [13, s.9; 15, s.155]. Transqafqaz Seymi Zaqafqaziya ərazisində ali hakimiyyət orqanı olub bütün daxili və xarici məsələləri həll etməli, yeni dövlət strukturları yaratmalı, millətlərarası mübahisəli və münafişəli məsələləri ədalətlə həll etməli idi. Lakin Transqafqaz Seymi qarşısına qoyduğu məsələlərin demək olar ki, heç birini yerinə yetirə bilmədi və əksinə Zaqafqaziya erməni-müsəlman münafişələrinə münbit şərait yaratdı. 1918-ci ilin mart-aprelində Bakıda, Qubada, Şamaxıda və Azərbaycanın digər qəzalarında türk-müsəlmanların amansızcasına məhv edilməsi və azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən qətlimanlar qısa müddətdə 50 mindən çox dinc adamın amansızcasına öldürülməsi xalqımızın başına gətirilən soyqırım siyasəti idi [11]. Azərbaycan xalqına qarşı törədilən bu qanlı qırğınların qarşısını almaq və vəhşiləşmiş erməni cəlladlarına cavab vermək üçün türk-müsəlman deputatlar Transqafqaz seymindən praktik iş görməyi və fəaliyyət göstərməyi tələb etdilər. Seymin erməni deputatları qəsdən işə mane olur, konkret addımlar atmağı ləngidir və əslində türk-müsəlmanların məhv edilməsinə şərait yaradırdılar.

Belə bir şəraitdə Seymin daxilində olan ziddiyyətlər daha da dərinləşdi və onun dağılmasını labüd etdi. Mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin sonuncu iclası keçirildi. Həmin iclasda gürcü fraksiyası Gürcüstanın Seymdən çıxması haqqında bəyanat verdi. Bu bəyanatdan sonra Seymin buraxılması haqqında qərar qəbul edildi. Həmi gün gürcü fraksiyasından ibarət Milli Şura

Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdi.

Bu hadisənin səhəri günü mayın 27-də Azərbaycan fraksiyasının fəvqəladə iclası keçirildi. İclas M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə Azərbaycan Milli Şurasını seçdi. May ayının 28-də Milli Şura Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etdi və 6 bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni – “Əqdnaməni” imzaladı [15, s.170]. Bəyannamədə deyilirdi ki, Azərbaycan demokratik respublika formasında müstəqil və suveren dövlətdir, ali hakimiyyət bütün xalqa məxsusdur, beynəlxalq birliyin bütün üzvlərilə dostluq əlaqələri yaradır və öz ərazisində yaşayan bütün xalqların bərabər inkişafına şərait yaradır. AXC milliyyətindən, dini etiqadından, sosial vəziyyətindən, dinindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinə təminat verir.

1918-ci ilin may ayının 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi milli hərəkatın qanunauyğun nəticəsidir. Azərbaycan xalqının iradəsi və uzunmüddətli mübarizəsinin yekunu olan bu dövlətin Şərqdə və bütün türk-islam dünyasında ilk demokratik dövlət olması da təsadüfi deyildir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli-müstəqil dövlətçilik ideologiyasının formalaşmasında, istiqlal məfkurəsinin geniş kütlələrə aşılmasında çox mühüm rol oynadı. Məhz bu cümhuriyyətin yetişdirdiyi və formalaşdırdığı tarixi-siyasi şəxsiyyətlər aprel çevrilişindən sonra İran, Türkiyə və Avropa ölkələrinə mühacirət edərək Azərbaycanın istiqlaliyyəti uğrunda son dərəcə mürəkkəb bir şəraitdə mübarizəni davam etdirmiş, istiqlal məfkurəsini sönməyə qoymamışlar [15, s.173].

Cəmi 6 bənddən ibarət olan və əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Konstitusiyası rolunu ifadə edən “İstiqlal Bəyannaməsi” bütün türk-müsəlman dünyasında ən demokratik idarəetmə üsulunun – parlamentli respublikanın yaradılmasından xəbər verirdi. AXC-nin yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük əhəmiyyəti olan mütərəqqi hadisə, tarixi inkişaf prosesinin qanunauyğun nəticəsi, Milli qurtuluş uğrunda uzun və məşəqqətli mübarizənin çox mühüm mərhələlərinin məntiqi yekunu idi.

“İstiqlal Bəyannaməsi”nin qəbulundan sonra Milli Şuranın iclasında Fətəli xan Xoyskinin başçılığı ilə Azərbaycan hökumətinin tərkibi təsdiq olundu. İlk Azərbaycan müvəqqəti hökumətinin tərkibinə Xosrov Paşa bəy Sultanov, Məmməd Həsən Hacınski, Nəsib bəy Yusifbəyov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Məmməd Yusif Cəfərov, Əkbər ağa Şeyxülislamov, Xudadat bəy Məlikaslanov və Cəmo bəy Hacınski daxil oldular. “Onlar Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda müstəqil Xalq Cümhuriyyəti yaratdılar. Hesab edirəm ki, bu, bütün Şərq aləmində ən böyük qiymətə layiq olan tarixi hadisədir. Bunu Azərbaycan xalqı yaratdı, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, insanları yaratdı” [6].

Mayın 30-da radioteleqraf vasitəsilə Azərbaycanın istiqlaliyyəti barədə

dünyanın bütün siyasi mərkəzlərinə – London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Vyana, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və b. şəhərlərə rəsmi bəyanat göndərildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması bir çox səciyyəvi cəhətlərinə, xarakterik əlamətlərinə və mahiyyətinə görə milli tariximiz üçün olduqca əhəmiyyətlidir. **Əvvəla**, müstəqillik elan edilməklə Azərbaycan xalqı böyük bir bələdan qurtardı; **ikincisi**, itirilmiş milli dövlətçiliyimiz bərpa edildi; **üçüncüsü**, bu dövrdə yaranmış milli respublikalar içərisində AXC ən demokratik respublika idi; Şərqdə, islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika üsul-idarəsi idi; **dördüncüsü**, AXC tarixi və milli Azərbaycanın hüdudlarında olan milli ərazimizə sahib dura bildi; **beşincisi**, AXC Azərbaycanın hüdudlarında olan milli sərvətlərə sahib oldu; **altıncısı**, Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməklə AXC beynəlxalq münasibətlərin iştirakçısına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi; **yeddincisi**, AXC böyük əhəmiyyətə malik olan milli-dövlət quruculuğu tədbirləri həyata keçirdi, dövlət atributları və dövlət strukturları yaratdı və formalaşdırdı; **səkkizincisi**, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqlara və vətəndaşlara hüquq bərabərliyi verdi, **doqquzuncusu**, bütün millətlərlə, xüsusilə qonşu olduğu millətlər və dövlətlərlə mehriban münasibətlər yaratmaq, sülh və dostluq şəraitində yaşamaq əzmində olduğunu bildirdi; **onuncusu**, müstəqil dövlət yaratmaqla özünün nəyə qadir olduğunu bütün dünyaya sübut etdi; **on birincisi**, heç bir böyük dövlətdən asılı olmayaraq müstəqil daxili və xarici siyasət aparmağa başladı.

M.Ə.Rəsulzadə demişdir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk və müsəlman əfkari-ümumiyyəsinin iradəsinin qüvvətli olduğunu bilərək onun arzularını ifadə edirdi... Müstəqil Azərbaycan hökumətinin üsul-idarəsi xalq cümhuriyyəti əsasında ümumi və bərabər formada bərqərar idi” [12, s.60].

Heydər Əliyevin dediyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə demokratik dövlət quruculuğu, dövlətçilik atributları və milli dövlətçilik ənənələrinin bərpası işində fundamental tədbirlər həyata keçirmiş və bu istiqamətdə böyük rol oynamışdır [2, s.14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində, daşnak-bolşevik qüvvələrinin darmadağın edilməsində, milli Azərbaycan ordusunun formalaşmasında Qafqaz İslam Ordusunun böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. Qardaş və dost Türkiyə hökumətinin tapşırığı ilə Qafqaz İslam Ordusuna rəhbərlik Nuru Paşaya tapşırılmışdı. Nuru Paşa və onunla birlikdə Azərbaycana gələn türk hərbiçiləri Gəncədə xalqımız tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Nuru Paşa Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin son dərəcə gərgin və mürəkkəb olduğunu, daşnak-bolşevik qüvvələrinin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək təhlükəsini bildi və tez bir zamanda yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün ciddi və əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Cümhuriyyət hökumətinin qərarı ilə 1918-ci il iyunun 26-da

Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırıldı. Azərbaycanı düşmən qüvvələrdən birdəfəlik təmizləmək üçün qardaş Türkiyə dövləti 5-ci və 15-ci Çanaqqala türk diviziyalarını Azərbaycana göndərdi. Qafqaz İslam Ordusunun türk və Azərbaycan hərbi qüvvələri Gəncə ermənilərini tərksilah etdi, Qarabağı və Azərbaycanı daşnak-bolşevik qüvvələrdən təmizlədi, Bakını düşməndən azad etmək uğrunda şiddətli döyüşlər apardı. Yüksək hərbi peşəkarlıqla planlaşdırılan Bakı əməliyyatına Nuru Paşa komandanlıq edirdi... [16, s.100-101].

Qafqaz İslam Ordusu yerli əhalidən ibarət könüllü dəstələrin köməyi ilə 1918-ci ilin iyunun 27-dən iyulun 1-dək Qaraməryəm və Göyçay əməliyyatında düşməni darmadağın edərək Göyçayın bütün kəndlərini azad etdi. İyulun 6-da Ağsu, iyulun 10-da Kürdəmir, iyulun sonlarında isə Şamaxı, Qarasu, Hacıqabul, Ələt və Sənqaçal azad edildi. Avqustun 5-6-da ağır döyüşlə Bibi-Heybət, Badamdar ələ keçirildi. Volçiy Vorot (Qurd qapısı) döyüşündən sonra Qafqaz İslam Ordusu Bakıya daxil oldu. Sentyabrın 14-dən 15-ə keçən gecə Qafqaz İslam Ordusu həlledici əməliyyatdan sonra Bakıya daxil oldu. Sentyabrın 17-də Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakıya köçürüldü [17, s.35].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımız üçün zəruri olan bir çox sosial-iqtisadi və siyasi islahatlar həyata keçirdi. İyunun 26-da müsəlman hərbi korpusu ayrıca Azərbaycan korpusuna çevrildi ki, bununla da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılmasının başlanğıcı qoyuldu. İyunun 27-də Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi və qardaş Türkiyədən dərsliklər, dərs vəsaitləri gətirildi və müəllimlər dəvət edildi. Məktəblər milliləşdirildi və yeni məktəblər, yeni müəllimlər hazırlayan kurslar açıldı. Gəncənin və Cəbrayılın tarixi adları özünə qaytarıldı. İyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında qərar verildi. Bununla əslində Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasının əsası qoyuldu. Avqustun 1-də hərbi mükəlləfiyyət haqqında qərar qəbul olundu. Avqustun 23-də Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında fərman verildi. Noyabrın 9-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət bayrağı üzərində aypara və səkkiz guşəli ulduz təsviri olan üçrəngli bayraqla əvəz olundu. Dekabrın 7-də H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin binasında (hazırda Əlyazmalar İnstitutu) parlamentin açılışı oldu. Bu təntənəli açılışda böyük ictimai və siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə geniş və parlaq nitq söylədi, çıxışını «Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz» sözləri ilə bitirdi. Bu, müsəlman Şərqiində ən demokratik prinsipləri özündə birləşdirən və yüksək səviyyədə formalaşan ali qanunverici parlament idi. Çox mürəkkəb bir tarixi şəraitdə fəaliyyətə başlayan Azərbaycan parlamenti qısa müddətdə bir çox qanun və qərarlar qəbul etdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis olunması haqqında qəbul etdiyi qanunun xalqımızın milli-mənəvi və mədəni tarixində çox böyük əhəmiyyəti oldu.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamenti və hökumətinin qarşısında duran bir nömrəli vəzifə müstəqil və milli Azərbaycan ordusunu yaratmaqdan ibarət idi. Çünki milli ordunu yaratmadan ölkənin dövlət müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq qeyri-mümkün idi. Xüsusilə erməni daşnakları tərəfindən işğala məruz qalan Azərbaycan torpaqları, habelə mübahisəli ərazi məsələləri o zaman ciddi problemlərdən biri, silahlı toqquşmaların başlıca obyektı idi. Onu da qeyd etməliyik ki, belə bir ordunu yaratmaq çox çətin idi. **Əvvəla**, ona görə ki, çarizm əsarətinin xalqımıza vurduğu ən böyük zərbə, şübhəsiz ki, bu müddət ərzində azərbaycanlıların orduya cəlb edilməməsi idi ki, bu baxımdan da milli ordunu qısa vaxt ərzində yaratmaq və komplektləşdirmək ciddi çətinliklərlə qarşılaşırdı. **İkinci**, Azərbaycanda hərbi işi bilən milli kadrlar çatışmırdı. Buna görə də ordunu təşkil etmək çox çətin idi. Bu işin təşkili görkəmli Azərbaycan generalları Səməd bəy Mehmandarov və Əliağa Şıxlinskiyə həvalə edildi; onlar çox böyük sürətlə və cəsarətlə milli ordunun yaradılmasına girişdilər. Bu işdə qardaş türk zabıtlərinin təmənnəsiz köməyini xüsusi qiymətləndirmək gərəkdir. Artıq 1919-cü ilin axırlarında iyirmi beş minlik Azərbaycan ordusu, iki piyada və bir süvari diviziya yaradılmışdı. AXC-nin Hərbi Nazirliyi 1920-ci ildə şəxsi heyətin 40 minə çatdırılmasını planlaşdırmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq nüfuzunun artmasına yüksək qiymət verən Heydər Əliyev demişdir: “Bəyannamədə elan edilmiş prinsiplər – Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını müəyyən etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, bütün xarici dövlətlərlə əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri AXC-nin beynəlxalq nüfuzunu artırdı... Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyi de-fakto tanındı” [2, s.13].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti cəmi 23 ay yaşamasına baxmayaraq “Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərdi... Xalqımız onların xidmətlərini bu gün minnətdarlıq hissi ilə yad edir. Onların gördüyü işlər və əziz xatirələri Azərbaycan xalqının qəlbində əbədi yaşayacaqdır” [1].

Müqəddəs amallar uğrunda mübarizə aparan AXC-nin tarixi ənənələri bu gün qətiyyətlə davam və inkişaf etdirilir. “Müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mənəvi varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi” [8].

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişaf tarixindən danışarkən “...mütləq qeyd etməliyik ki, bugünkü müstəqillik aktı Azərbaycanın 1918-ci ildə yaranmış ilk müstəqil Xalq Cümhuriyyətinin bərpasıdır. Bəli, biz onların varisiyik, onların işinin davamçısıyıq – ancaq yeni şəraitdə, yeni bir tarixi zamanda” [6].

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır” [9].

Cümhuriyyətin 100 illik yubileyi haqqında Prezident Sərəncamında deyildiyi kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı [8].

ƏDƏBİYYAT

1. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan» qəz., 1998, 28 may
2. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, 2001
3. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 1-ci kitab. Bakı, 1997
4. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 6-cı kitab. Bakı, 1998
5. *Əliyev Heydər*. Müstəqilliyimiz əbədidir. 15-ci kitab. Bakı, 2005
6. *Əliyev Heydər*. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 10-cu ildön. həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. “Azərbaycan” qəz., 2001, 18 oktyabr
7. *Əliyev İlham*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncam. “Azərbaycan” qəz., 2008, 15 fevral
8. *Əliyev İlham*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2017, 16 may
9. *Əliyev İlham*. 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında. “Azərbaycan” qəz., 2018, 11 yanvar
10. *Mahmudov Y*. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeri / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinin aktual problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi sessiyanın materialları. Bakı, 2003
11. *Isgəndərov A*. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, 2006
12. *Rəsulzadə M.Ə*. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990
13. *Paşayev A*. Cümhuriyyət parlamentinə gedən yol. Bakı, 2005
14. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007
15. *Məmmədov X*. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918). Bakı: Sabah, 1996, 174 s.
16. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*. II cild, Bakı, 2005, 469 s.
17. *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*. I c. Bakı, 1998